

Az evaluatív morfológia értékelése – több nyelv vizsgálatára alapozott elemzés*

1. Bevezetés. Gyermekkoromban szüleim zeneiskolába írtattak. Miután egy álló éven át kínoztam magamat, a tanáromat és a hegedűt, egyértelművé vált, hogy nem örököltem édesapám zenei tehetségét, és inkább beiratkoztam egy nyelviskolába. Mindazonáltal zenei képzésem nem volt teljesen haszontalan, hiszen mind a mai napig emlékszem tanárom magyarázatára, mi is valójában a diminúció és az augmentáció a zenében. Minden egyes zenei hang saját értékkel rendelkezik. A diminúció a zenei zsargonnal élve egy hang értékének kicsinyítését, szűkítését jelenti, általában a hang eredeti értékének felére. Az augmentáció ennek az ellentettje – a hang értékének arányos növelése, általában a duplájára nyújtva azt. Egyszerűen szólva, a hang hosszában történik változás.

Egy nemzetiségileg kevert, magyarok és szlovákok által lakott régióban nevelkedve a diminutívumok (kicsinyítő alakok) és az augmentatívumok (nagyító alakok) mindennapi nyelvhasználatom szerves részei. E rövid zeneelméleti és gyakorlati bevezetés után a diminutívumok és augmentatívumok létezése nem hatott a meglepetés erejével, amikor középiskolai tanulmányaim során a nyelv-tanban és a nyelvtanulásnál ismét találkoztam velük. A nyelviskola szerencsés választásnak bizonyult a zeneiskola után.

Egyetemi oktatóként kerültem kapcsolatba először az „értékelő”, más szóval az „evaluatív morfológia” fogalmával. Habár ez a szakkifejezés jóval nagyobb területet ölel fel, mint csupán a diminutívumok és az augmentatívumok, e fogalmak ezen a területen is az értékek változására utalnak, a zenéhez hasonlóan. Itt azonban szavakról beszélünk, nem hangokról.

Ez a tanulmány négy nyelvcsalád evaluatív morfológiai elemzését taglalja. Az első fejezet az elméleti háttérrel elemzi, a második fejezet a vizsgált nyelvekből vett példákat mutat be, a harmadik fejezet pedig a kutatás módszertanát fejti ki. A negyedik fejezet leírja az adatelemzés során alkalmazott új paramétert – az evaluatív morfológiai sűrűséget (szaturációt), amely a későbbiekben, a mintában szereplő minden egyes nyelvcsaládra vonatkozóan kiszámításra kerül. Az elemzés négy nyelvcsalád evaluatív morfológiai összehasonlítását mutatja be, három alapvető paraméter alapján, mégpedig a szóalkotás módjai szerint, a szemantikai kategóriák szerint, valamint a szófajok alapján. Az elemzés következtetéseit az összefoglaló fejezet tartalmazza.

* A szerző szeretne köszönetet mondani a következő adatközlőknek, akik a kutatáshoz szükséges adatokat szolgáltatották: Rene van den Berg, Sherri Brainard, Isabelle Brill, Michael Cahill, Ellen Contini-Morava, M. E. Kropp Dakubu, Jan Don, Eli Anne Eiesland, David Erschler, Barbla Etter, Fenyvesi Anna, Friedel Martin Frowein, Kirsten Fudeman, Paul Geraghty, Nicola Grandi, Marcela Grygerková, Kiefer Ferenc, Annika Kilgi, Vesa Koivisto, Cedric Krummes, Johanna Laakso, Xavier Luffin, John Lynch, Marios Mavrogiorgos, Ivo Mihajlović, Boyan Nikolaev, Bernhard Pöll, Carl Rubino, William R. Schmalstieg, Augusto Soares da Silva, Bonifácus Stundžia, Oye Taiwo, Geoff Woollams.

2. Elméleti háttér, avagy az evaluatív morfológia (EM) bemutatása.¹ Míg a múltban a diminutívumok (kicsinyítő alakok) és az augmentatívumok (nagyító alakok) problémája nem kapta meg a témát megillető figyelmet, ez a terület meglehetősen komoly érdeklődést vívott ki magának SCALISE 1984-ben megjelent gondolatébresztő, egyfajta „harmadik típusú morfológiát”, úgynevezett evaluatív morfológiát feltételező tudományos publikációját követően. Az állításait alátámasztó, az olasz nyelv vizsgálatára alapozott érvei tanulmányok egész sorozatát indították el, amelyek részben alátámasztották, részben kétsége vonták SCALISE érvelését. Elég hamar kiderült például, hogy állítása, mely szerint az evaluatív toldalékok nem változtatják meg a szavak szófaját és/vagy a szótó szintaktikai jellemzőit, nem általánosan érvényes elv. Például a hímnemű *medved* 'medve' a semlegesnemű *medved'a* 'medvebocs/medvécske' kicsinyítő alakra változik. Sőt mi több, a pipilben, egy uto-azték nyelvben kicsinyített főnév képezhető melléknévből is, amely ellentétben áll SCALISE állításával, miszerint a toldalék nem változtatja meg annak a szótónek a szófaját, amelyhez kapcsolódik:

- (1) *tsapa-tsin*
rövid-DIM
'köpcös ember'

Mivel SCALISE következtetései korlátozottan érvényesek, STUMP (1993: 12–13) átdolgozta az evaluatív elveket, és általánosabb értelemben evaluatív tulajdonságokról, nem pedig evaluatív affixumokról beszél. Később az általa megalkotott rendszert alkalmazta aszerint, hogy a morfológiai szabályok milyen kapcsolatot hoznak létre a szótóvek és a szavak között egy adott nyelven belül. Három különböző típusú szabályrendszert különböztetett meg: ragozási szabályokat, a szóképzés és szóösszetétel kategória-, azaz szófajváltó szabályait, valamint a szóképzés és szóösszetétel kategória-, azaz szófajmegőrző szabályait. STUMP arra a következtetésre jut, hogy az evaluatív morfológia szabályai általánosságban a kategóriamegőrző típusú szabályok közé tartoznak, ahol az első szabály szótóveket képez szótóvekből, a második szabály pedig mind szótóveket képez szótóvekből, mind pedig ragozott szavakat ragozott szavakból. Szintén fenntartja azt, hogy ha az evaluatív morfológia szabályai átfedésbe kerülnek a szóképzés és szóösszetétel kategóriamegőrző szabályaival, tulajdonságaik előre megjósolhatóvá válnak, ezáltal szükségtelen a felsorolásuk úgy, ahogyan ezt SCALISE tette, továbbá nincs szükség az evaluatív szabályokat egy harmadik típusú morfológiához, az evaluatív morfológiához sorolni. STUMP így egyesítette az evaluatív morfológiát a szóképzéssel és a szóösszetételek alkotásával.

¹ A tanulmányban a következő rövidítések szerepelnek: ART = névmás; AP = asszociációs többes szám; AUG = nagyító; CL = osztályjelölő; DIM = kicsinyítő; EM = evaluatív morfológia; FEM = nőnemű; MASC = hímnemű; N = főnév; PL = többes szám; QS = anyagmennyiség; QQ = minőségmennyiség; QA = cselekvésmennyiség; SG = egyes szám; V = ige; WAL.S. = World Atlas of Language Structure [Nyelvi szerkezetek világtalasa].

SZYMANEK (1988) hasonlóképpen expresszív szóalkotásról beszél, visszautalva tanárára, ROBERT BEARDRE. Mindemellett ugyanakkor számos példa hangsúlyozza az evaluatív morfológia szabályainak ragozó jellegét néhány nyelvben. KATAMBA (1983: 211) például megjegyzi, hogy sok afrikai nyelvben a diminitívumokat és az augmentatívumokat olyan toldalékok jelzik, amelyek a ragozó rendszer központi elemei. A lugandában például a *ka-/bu-* előképzők (prefixumok) szerepelhetnek az egyes és többes szám jelületlen ragozó jeleként, mint pl. a *ka-solya* 'tető', illetve a *bu-solya* 'tetők' szavakban, de ugyanígy mint szóképző kicsinyítő előképzők is, mint pl. a *mu-kazi* 'nő', illetve a *ka-kazi* 'kicsi nő', valamint a *ba-kazi* 'nők', illetve a *bu-kazi* 'kicsi nők' szavakban. Ehhez hasonlóan a *bi-* és *ki-* jelületlen ragozó egyes vagy többes számot jelző morfémák szerepelnek a *ki-sero* 'kosár', valamint a *bi-sero* 'kosarak' esetében, de ugyanakkor szóképző nagyító előképző gyanánt funkcionálnak az *in-kazi* 'nagy nő' és a *bi-kazi* 'nagy nők' szavakban.

Mindezen fenntartásokat figyelembe véve BAUER (2004) támadja a ragozás és szóképzés eredeti értelmezését, és átveszi BOOIJ (1996) rendszerét, aki megkülönbözteti a környezettől függő (kontextuális) és a környezettől független (inherens) ragozást, és az evaluatív morfológiának különleges státuszt tulajdonít. Habár ez nem azt jelenti, hogy az evaluatív morfológia a ragozási (inflexiós) és szóképzési (derivációs) morfológia között foglal helyet (mint SCALISE-nél), mégis megerősíti az evaluatív morfológia létjogosultságát és különleges státuszt biztosít számára, amelyet STUMP visszautasított és „sajátságosnak” bélyegzett. Ámbátor BAUER sem kerülheti el, hogy megemlítsa az evaluatív morfológia „furcsa” jellegét, amikor megjegyzi, hogy „az evaluatív morfológiát furcsa módon ebbe a pozícióba helyezik, mivel jellegzetesen szófaj-megőrző, habár szófajváltó is lehet” (BAUER 2004: 286).

Összefoglalva: STUMP az evaluatív morfológia sajátos jellegét említi; BAUER furcsának nevezi a helyzetét, és BEARD kimondja, hogy az ezen témával foglalkozó hatalmas mennyiségű szakirodalom ellenére még mindig titokzatosság övezi ezeket az (expresszív derivációs) alakokat. SCALISE megkísérelt osztályozni egy jelenséget, amely jellemző az olasz nyelvre, de kritériumai nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek számos más nyelvvel. Az evaluatív morfológiára úgy tekinthetünk mint a ragozás és a szóképzés közti fokozatos átmenetre; természete az adott nyelv nyelvi rendszerétől függ.

Az evaluatív morfológia megpróbálja kifejezni az evaluációt (értékelést) morfológiai jelölökkel, evaluatív morfológiai szerkezetekkel. Az evaluatív szerkezet az értékelt (evaluált) szótövből és az evaluatív jelölőből áll, amely megváltoztatja/módosítja a szótó jelentését. Ezt létre lehet hozni olyan morfológiai eszközökkel, amelyek bizonyos nyelvekben közelebb állnak a szóképzéshez, míg más nyelvekben inkább a szóképzés-ragozás kontinuumának a ragozási oldala felé tendálnak. És éppen ez az a mód, ahogyan kutatásunkban az evaluatív morfológiához közelítettünk. Megközelítésünk az evaluatív morfológia szemantikájához kiindulási alapként meghatározza a mennyiség szuperkategóriáját, magába

foglalva nem csupán az evaluatív morfológiát, de egyben a pluralitást is a következő jelentésekkel: multiplicitás (többszörösség), gyakoritás (iterativitás), osztó (disztributív), átfogó stb.; valamint az Aktionsart kategóriáját is.²

3. A minta. A minta 72 nyelvet fed le. A nyelvek besorolása a WALS. (World Atlas of Language Structures, azaz Nyelvi szerkezetek világtalasa) alapján történt. A nyelveket nyelvcsaládok szerint osztályoztuk. Az általános mintában szereplő eredeti 72 nyelven kívül a legnépesebb nyelvcsaládok kerültek kiválasztásra további elemzés céljából: az ausztronéz, az indoeurópai, a niger-kongói és az uráli. Az indoeurópai nyelvek számát lecsökkentettük 27-ről 17-re, hogy a minta a lehető legkiegyensúlyozottabb legyen. 2 kritérium szerint történt a nyelvek kiválasztása: a nyelveknek a különböző nyelvcsaládokon belül ágakba/nyelvcsoportokba történő besorolása szerint, valamint a földrajzi elterjedésük alapján.

Ahogy az 1. táblázatból kitűnik, az ausztronéz nyelvcsaládot 6 ág képviselte, amelyek délkelet-ázsiai és óceániai területeken honosak. Az indoeurópai nyelvcsalád mintánkban 9 ágat foglal magába, és a nyelveket Eurázsia területén beszélik. Urali nyelveket szintén használnak ugyanezen a területen, mintánkban négy nyelv képviseli ezt a csoportot. Az Afrikában használt niger-kongói nyelveket 7 ág képviselte. Ahogy az 1. táblázatból és az 1. ábrából kitűnik, egyetlen amerikai nyelvet sem vizsgáltunk. Ennek oka eme nyelvek és nyelvcsaládok aránya. Célunk az, hogy összevessük a nyelvcsaládokat az evaluatív morfológia szempontjai szerint. Amint az amerikai kontinenst vizsgálatunk tárgyává tesszük, rögtön szembesülünk azzal a ténnyel, hogy az esetek többségében egy nyelvcsaládot nem több mint 5-6 nyelv képvisel, sőt, gyakran csupán egy. A legnépesebb nyelvcsalád Dél-Amerika területén az aravak, amelyet egy ág képvisel, és 30 nyelv tartozik bele. Csupán az összehasonlítás kedvéért: a 28 közép-kaukázusi (náh) nyelv Euráziában 4 ágra oszlik, a 176 indoeurópai nyelv 10-re. Ha az összehasonlítás a nyelvcsaládok alapján valósul meg, megtörténhet, hogy egy nyelvcsalád, amely csupán egy nyelvet tartalmaz, összehasonlításra kerül egy nyelvcsaláddal, amelynek 17 tagja van. A nyelvek különbözőségét Észak- és Dél-Amerikában SAPIR (1929: 209) számos nyelvet elemezve úgy jellemezte, hogy „Nincs két nyelv, amely olyannyira hasonló lenne egymáshoz, hogy kimondhassuk, ugyanazt a társadalmi valóságot tükrözik. A világok, amelyeken a különböző társadalmak élnek, távol esnek egymástól, és nem ugyanolyanok, csupán különféle jelöléseket használva.” Ennek a helyzetnek az orvoslására az areális nyelvészet és a tipológia szolgál megoldással, amely területi perspektívával dolgozik.

² Például a fehérorosz nyelvben: *папа-гуляць*, *FREQ-jár*, 'sokat jární' (adatközlők: Alena Rudenka és Sviatlana Rudaya).

1. táblázat

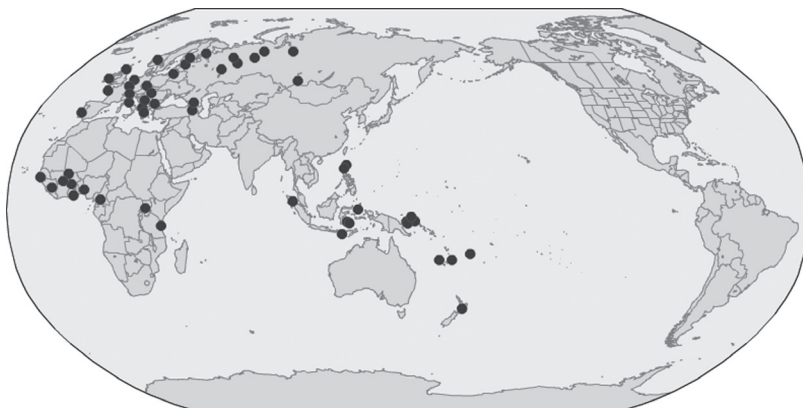
A vizsgált nyelvcsaládok és nyelvek területi elhelyezkedése

Nyelvcsalád	Ág/Csoport	Terület (A WALS. alapján)	Nyelvek
Ausztronéz	óceáni	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(9) aneityuñ, maori, nelemwa, vitu, boumaa fidzsi, kalai-kove, nalik, siar-lak
	dél-halmaherai–nyugat-guineai	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) taba
	észak-Fülöp-szigeteki	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(3) ilokano, karao, agta
	központi-maláj-polinéz	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) kambara (sumbai)
	szumátrai	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) karo-batak
	celebeszi	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(2) muna, tukangbesi
Indoeurópai	újlatin nyelvek	Eurázsia	(3) olasz, portugál, rétoromán (romans)
	szláv nyelvek	Eurázsia	(3) cseh, bolgár, horvát
	görög	Eurázsia	(1) görög
	germán	Eurázsia	(3) norvég, holland, luxemburgi
	balti	Eurázsia	(1) litván
	örmény	Eurázsia	(1) örmény
	albán	Eurázsia	(1) albán
	iráni	Eurázsia	(1) oszét
	kelta	Eurázsia	(3) breton, ír, skót gael
Niger-kongói	gur (voltai)	Afrika	(2) szupjide, konni
	bantu	Afrika	(3) szuahéli, kinubi (ganda/luganda), eton
	defoid	Afrika	(1) joruba
	észak-atlanti	Afrika	(1) djula-fogny
	dél-atlanti	Afrika	(1) kizsi
	kva	Afrika	(1) ga
	dogon	Afrika	(1) dzsamszaj (jamsay)

Uráli	finn	Eurázsia	(3) karél, észt, finn
	mari (cseremisiz)	Eurázsia	(2) mari (cseremisiz),
	ugor	Eurázsia	(2) vogul, osztyják (hanti), magyar
	permi	Eurázsia	(2) komi-zürjén, komi-permják
	szamojéd	Eurázsia	(3) kamassz, nganaszan, szelkup

1. ábra

A vizsgált nyelvcsaládok területi elhelyezkedésének térképe

4. Kutatásmódszertan. A négy nyelvcsaládon elvégzett evaluatív morfológiai elemzés adatlapokon alapult. Az adatlapok kitöltésénél két módszert alkalmaztunk: 1. Íróasztal mellett végzett kutatás: adatlapok készítése és kitöltése a szakirodalom elemzésével; 2. morfológiában jártas és/vagy az adott nyelvekben jártas kutatók bevonása.

Mindkét módszernek megvannak az előnyei és a hátrányai. Először is, nem minden nyelvet dokumentáltak és nem minden forrás áll rendelkezésre. Másodsor, habár az adott nyelv lehet részletesen dokumentált, előfordul, hogy az evaluatív morfológia nem része az elemzésnek, vagy nem szenteltek neki megfelelő figyelmet. Másrészt viszont e módszer előnye, hogy az adatlapok kitölthetők a kollégák felesleges zaklatása nélkül. Maguktól a morfológus kollégáktól érkező információk általában azonban sokkal pontosabbak és részletesebbek. Mindig lehetőség van arra, hogy az információforrással ismét kapcsolatba lépjünk, ha egy kérdés tisztázásra szorul. Nem mindig lehetséges azonban olyan szakembert találni, aki morfológus és egyben egy bizonyos nyelv specialistája is. Másodsorban a szakértők gyakran nehezen elérhetők – nem találhatók meg az internet segítségével vagy válaszaik későn érkeznek meg, mivel terepmunkán vesznek részt, sőt néhány esetben nem beszélnek az angol nyelvet. Komoly problémaként vetődik fel az evaluatív morfológia szemantikai területeinek és szemantikai

kategóriáinak különféle értelmezése. Mindent egybevetve a két módszer kombinációja ideális megoldásnak bizonyult, habár nem volt mindig zökkenőmentesen, teljes egészében megvalósítható.

Az adatlap négy részből áll. A bevezető rész adatokat gyűjt az adatszolgáltatóról, a nyelvcsaládról, az ágról/nyelvcsoportról és a nyelv morfológiai típusáról. A második rész azokra a szóalkotási módokra fókuszál, amelyeket kicsinyítésre (diminúcióra) és nagyításra (augmentációra) használnak, a harmadik a kicsinyítő alakok és a nagyító alakok által kifejezett szemantikai kategóriákat vizsgálja, az utolsó rész pedig azokra a szófajokra irányul, amelyek kicsinyíthetők vagy nagyíthatók az adott nyelvben. Minden egyes rész egyszerű eldöntendő kérdéseket és példákat tartalmazott (pl.: Használ-e a nyelv morfológiai úton létrehozott kicsinyítő alakokat?).

A legellentmondásosabb szemantikai kategóriáknak az adatszolgáltatók szempontjából az életkor, a nem és a társadalmi helyzet bizonyultak, amelyeket nagyon gyakran összekeverték a dicsérő/elismerő és az ócsárló/pejoratív kategóriákkal. Míg az életkorra vonatkozó kicsinyítő alakok gyakoriak a nyelvekben, ennek ellentetjei, a nagyító alakok, úgy tűnik, nem léteznek. Ez a kategória a rendszerszerűség szempontjai miatt lett beiktatva: az életkorra vonatkozó kicsinyítő kategória feltételezi az életkorra vonatkozó nagyító kategória létezését is. Ezt azonban gyakran félreértették az adatközlők, például a cseh nyelvben a

- (2) *staroch*
star-AUG
'egy öregecske ember, öregfiú'

esetében a nagyító toldalék nem életkorra vonatkozó szemantikai kategóriára utal, hanem pejoratív tartalmú. Hasonlóan az olaszhoz, ahol a

- (3) *dottorino*
dottor-DIM
'rossz, megbízhatatlan orvos'

szóban a toldalék inkább ócsárló jellegű, mint társadalmi helyzetet kifejező. Továbbá a nem kategóriája is gyakori félreértésekhez vezetett, amikor azt összekeverték a kicsinyítő vagy nagyító affixumok nőnemű, hímnemű vagy semlegesnemű alakjaival, vagy fedésbe került az ágens/cselekvő kategóriájával: Például a lengyel nyelvben, ahol

- (4) *kierowniczka*
kierownik-DIM
'menedzserasszony'

Az adatlapok elemzése és kiértékelése a következő algoritmus szerint történt: Létezik-e bármiféle evaluatív morfológia a vizsgált nyelvben?

I. Ha nem, akkor az evaluatív morfológiai sűrűség 0.

II. Ha igen:

A) Csak kicsinyítő alakok léteznek a nyelvben?

1. Ha nem, ugorjon a C-re!

2. Ha igen:

a) Milyen szóalkotási folyamatok zajlanak le?

b) Hogyan lehet ezeket a továbbiakban jellemezni?

c) Milyen szemantikai kategóriákat fejeznek ki?

d) Milyen szófajok vannak képviselve?

e) Milyen az EM sűrűségi érték?

B) Csak nagyító alakok léteznek a nyelvben?

1. Ha nem, ugorjon a C-re!

2. Ha igen:

a) Milyen szóalkotási folyamatok zajlanak le?

b) Hogyan lehet ezeket a továbbiakban jellemezni?

c) Milyen szemantikai kategóriákat fejeznek ki?

d) Milyen szófajok vannak képviselve?

e) Milyen az EM sűrűségi érték?

C) Jelen vannak a nyelvben mind a kicsinyítő, mind pedig a nagyító alakok is?

1. Ha igen, elemezze a kicsinyítő alakokat az A) 2. pontban szereplő szempontok szerint, a nagyító alakokat a B) 2. pontban szereplő szempontok szerint!

2. Számolja ki a végső EM sűrűségi értéket összeadva az A) 2. és a B) 2. pontokban szereplő sűrűségi értékeket!

(Folytatjuk.)